

ЧАРІВНА СИЛА СЛОВА: ПЕРЕКОНЛИВІСТЬ ДИВОВИЖНОГО І ЖИТТЄВІСТЬ КАЗКОВОГО

При згадці про казки “Тисячі і однієї ночі” в нашій уяві виникають або книжка, або кінофільм, з якими нам вдалося познайомитися у молоді роки. Але до того як стати книжкою, збірка арабських казок “Тисяча і одна ніч” жила кілька століть в устах оповідачів і в пам’яті слухачів. Зафіксовано у письмовій формі її текст було не відразу і не всю відразу, а “канонічний” текст арабською мовою з’явився порівняно (з історичної точки зору) недавно.

Пристаюючи до читання книги, уявімо собі ту обстановку й атмосферу, в якій створювалися й побутовали зібрані у ній казки й оповідки. Ще донедавна в містечках Близького Сходу та Північної Африки надвечір на базарному майдані або у великій кав’ярні з’являвся меддах — тобто професійний оповідач — і розпочинав свій вечір декламації. Він розповідав відомі так звані “народні романи” про вікопомні подвиги історичних і легендарних героїв та любовні й трагічні пригоди різного роду персонажів. Ці твори мали початок і кінець, оповідачі, як правило, спеціалізувалися на виконанні тих чи інших творів. Були і такі, що мали в репертуарі також казки й оповідки із “Тисячі і однієї ночі”. Тепер таких майстрів практично залишилися одиниці.

Як писала алжирська газета “Алжері-актуаліте” в січні 1990 р.: “Меддаха вбило радіо”. Алжирський діяч культури А. Менаї, який прагне відродити стародавнє мистецтво меддахів, заявляв: “Ми, співаки, маємо свою публіку, що приходить до нас, заплативши за місце; у протилежність нам меддах виступає без супроводу, під гамір базару. Він має привернути увагу людей, утримати їх у захваті й довести до такого стану, щоб вони готові були й гаманці розв’язати”. Зрозуміло, що такий оповідач не міг виступати з будь-яким репертуаром, це має бути точно вивірений, пристосований кожного разу до наявної публіки, відшліфований матеріал. Таким матеріалом і стали твори із збірки “Тисячі і однієї ночі”.

Книга починається з того, що султан Шагзаман, перед від’їздом до свого брата, султана Шагріяра, раптом дізнається про невірність своєї дружини. Покаравши її на смерть, він іде до брата, де стає свідком зради дружини брата. Через день брати переконуються, що навіть жінка іфрита і та знаходить спосіб, як зрадити йому. Покаравши свою дружину, султан Шагріяра, сповнений гніву проти всього жіноцтва, став щонаочі одружу-

ватися з незайманою дівчиною, а на ранок її вбивати. Так тривало три роки. І тоді донька візира Шагразада попросила батька віддати її за султана з умовою, що разом з нею житиме і її сестра Дуньязада. І от під час зустрічі султана з Шагразадою сестра, як було умовлено, попросила її розповісти що-небудь. Султан дозволив... І потекла розповідь, яка тривала 1001 ніч, після чого Шагразада, народивши тим часом султанові трьох синів, була помилувана і продовжувала жити у щасті й достатку, як і має бути у казці.

Величезне значення для успіху “Тисячі і одної ночі” має її архітектоніка. В неї є початок — оповідь, що творить рамку, а кінця практично немає: до відомого тексту можна нанизувати нові й нові оповіді, казки та притчі і, таким чином, віддаляти тисяча першу ніч, яку тільки умовно можна вважати кінцем збірника, бо ж нічого не зміниться в характері, ритмі збірника, якщо до нього буде додано, скажімо, тисяча другу ніч. Не зміниться збірник, якщо з нього буде вилючено одну-дві казки, каркас рамки міцно утримуватиме всі елементи будівлі збірника, і нічого катастрофічного не станеться, якщо навіть зникне все те, що наповнює рамку, бо рамкова оповідь є самостійною і може існувати й окремо. Ось таку чудову, гнучку, характерну для семітського способу мислення форму організації прозового оповідного твору виробила народна творчість арабів.

А між початком і умовним кінцем збігає життя: в султанських палацах і хатинах ремісників, у Багдаді й Каїрі, на суші й на морі. Кожна казка, кожна оповідь чи просто притча є тими камінцями, що складають розмаїття мозаїки життя. І рух у цьому світі, де перемишується реальне й фантастичне, не розвивається по прямій лінії, як це має місце в античній чи європейській літературі, а йде ніби по спіралі, бо в казках і оповідях повторюються мотиви, ситуації і весь час підтримується зв'язок з рамковою оповіддю як психологічно, так і формальними зверненнями, бо ж навіть якщо розгортається сюжет якоїсь іншої казки, ми відчуваємо присутність при цьому як Шагразади, так і Шагріяра. Багато казок у свою чергу служать рамкою для інших казок, що нібито відгалужуються, відходять убік, але, врешті, обмежені геніальною “рамкою”, знову повертаються в загальне річище збірника. Такі “вставні” оповідки не порушують загальної конструкції твору. Як приклад може служити цикл про Сіндбада-мореплавця, де оповідь починається з бажання героя побачити світ, далі відбуваються пригоди мандрівника, за ними повернення додому, і знову все починається спочатку. Всього сім подорожей, мабуть, по числу поясів (кліматів), на які розділили земну кулю середньовічні арабські географи.

Такого роду побудова твору відповідала потребам його відтворення, тобто довгої розповіді. Меддах міг продовжувати розказувати “Тисячу і одну ніч” протягом багатьох вечорів у якійсь кав'ярні, “рамка” і спірале-

ПРИГОДА ВОВКА З ЛИСИЦЕЮ

Поселилися колись вовк та лисиця разом в одній норі. Прожили вони так якийсь час, одначе вовк збиткувався над подругою. І ось одного разу почала вона усовіщати його, щоб він не був такий лютий та перестав кривдити її.

— Якщо ти й далі поводитимешся так зухвало, — мовила лисиця, — то може статися, що Аллах віддасть тебе в руки людей — створінь підступних, лукавих та облудних. Хапають вони птахів з повітря і риб з моря, розбивають гори й переносять їх — і все їм удається завдяки їхнім хитрощам та ошуканству. Отож не забивай живності, роби все по справедливості, без насильства та хтивості, щоб не було потім каяття. Клянуся, так буде ліпше для твого життя.

Проте вовк зневажив лисиччину пораду.

— Яке ти маєш право розводитися про великі й поважні справи, — напустився вовк на лисицю і так ударив її, що вона впала без тям.

А коли очуняла — усміхнулася до вовка й попрохала вибачити їй за те, що вона тут лихословила, і такий вірш промовила:

Ой, мимоволі прогрішила — знаю!
Не матиму вже я блаженства раю!

Тож не лютуйся, бачиш: гірко каюсь
І прощення понижено благаю!

Вовк прийняв вибачення лисиці, погамував свій гнів і сказав їй:

— Не говори про те, що тебе не стосується, вищому за себе та ще й без шаноби, аби не почула чогось такого, що було б тобі не до вподоби.

— Слухаю і корюся, — відповіла лисиця, — я уникатиму всього, що тобі неприємно. Бо, як кажуть мудрі: “Не говори того, про що тебе не питають, і не відповідай, як тебе до того не спонукають. Займайся своїм ділом і не лізь у чужі справи ради забави. Не давай також поради злим, бо вони тобі відплатять лихим”.

Усміхнувся вовк на лисиччину мову, але в душі готував їй каверзу й постановив собі: “Треба якось ізжити її зі світу”. Лисиця ж терпляче

зносила вовкові знущання і говорила собі в душі: “Пиха й брехня — то згуба, хто до них вдається, швидко вріже дуба. Бо ж каже приповідка: “Гордий — втрачає, невіглас — на каяття приречений, а той, хто боїться — убезпечений”. Справедливості дотримуються благородні, а гарні звичаї — Богові вгодні. Я хитрістю втну таку штуку, що цей зух одразу пуститься духу”.

Вовкові ж сказала:

— Володар прощає своєму рабові й дивиться на нього незлим оком, якщо той припуститься гріха ненароком. А я лишень твоя раба і завинила перед тобою, знеобачки даючи тобі поради. Та коли б ти тільки знав, як дошкулив мені твій удар, навіть слон би не витримав його. А проте я не скаржусь на біль, якого ти мені завдав, оскільки зазнала радості завдяки йому. Бо хоч і вельми дошкулив він мені, але наслідок його корисний. Сказав же один мудрець: “Удар учителя лише спочатку дуже прикрий, але стає солодкий накінець”.

— Дарував я тобі твою провину, — мовив вовк, — і вибачив помилку, але застерігаю тебе про небезпечність моєї сили. Отож піддайся моїй владі, бо ж знаєш уже, як може окошитись мій гнів на тому, хто стає мені на заваді.

Лисиця шанобливо поклонилась йому і промовила:

— Нехай же Аллах дарує тобі довге життя! І щоб ти завжди долав своїх ворогів без докору совісті та каяття!

Надалі лисиця боялася вовка і підлещувалась до нього, була з ним чемна й послужлива.

Невдовзі подалась лисиця пожитися на виноградник і побачила проломину в мурі. Одначе це видалось їй підозрілим, і вона подумала: “Неспроста виникла тут ця діра. Сказано ж бо: “Хто бачить яму і не обминає її, а підходить до неї, той сам накликає на себе біду й наражається на погибель”. Адже відомо, що декотрі люди ставлять серед виноградинка опудало лисиць, а перед ним — миску з виноградом для того, щоб, побачивши це, якась лисиця підійшла до неї й потрапила в пастку. Гадаю, що за цим проломом криється якийсь підступ. Кажуть: “Обережність — половина мудрості”. Отож треба пильненько розвідати цей отвір і роздивитися, чи немає там якогось сильця, вскочивши в яке, матимеш рахубу. Не піддамсь я спокусі на згубу”.

Сказавши це, лисиця підійшла до отвору, понишпорила довкола сторожко й заглянула крізь нього до виноградинка. А там була велика яма, яку викопав господар, щоб заманувати в неї звірів, котрі нищили йому виноград. На ямі лисиця побачила благодійний настил і відсахнулася вбік, промовляючи: “Хвала Аллахові за те, що вбереглася, і сто кольок сатані! Хай вскочить у цю яму вовчисько, що труїть життя мені. Отоді виноградник буде мій, і настануть дні мої ясні”.

Фарсах — міра довжини, яка на добрій, рівній дорозі сягає двох кілометрів, а під гору чи якійсь іншій важкій дорозі — трохи менше, бо до уваги береться не тільки відстань, а й затрачені зусилля.

Фатиха (відкриваюча) — назва першої сури (розділу) Корану, повний текст якої звучить так:

«1. В ім'я Аллаха Всемилоствого, Всемилосердного!

2. Хвала Аллахові — Господові світів,

3. Всемилоствому, Всемилосердному,

4. Володареві Судного Дня!

5. Тобі поклоняємося і Тебе благаємо про поміч!

6. Веди нас шляхом прямим —

7. шляхом тих, кого Ти облагодіяв, а не тих, хто прогнівив Тебе, і не тих, хто блукає». (Переклад В.С. Рибалкіна).

Наведений текст містить короткий виклад основних догматів ісламу, складаючи водночас основу мусульманської молитви. Фатиха читається при виконанні практично всіх мусульманських обрядів, важливих справ, сентенції з неї широко застосовуються для оздоблення культових будівель, а також вживаються для написів на талісманах.

Фільс (від латин, фолліс) — дрібна мідна монета, близько двох відсотків диргема.

Фикг — мусульманське законодавство, див. *Шаріат*.

Хадж (*хаддж*) — ходіння на прощу до Мекки, що є одним з головних обов'язків кожного мусульманина. Людина, що виконала хадж, називається хаджі; вона користується в мусульманському суспільстві особливо глибокою повагою й пошаною, часто носить особливий одяг, наприклад, зелену чалму.

Хадіси — народні перекази про висловлювання і вчинки Пророка в різних життєвих ситуаціях; нагадують певною мірою християнські апокрифи; частина з них визнана офіційним ісламом: вони становлять доповнення до Корану як додаткове зібрання правових норм і засад поведінки правовірних.

Хакім — вчений, знахар, лікар.

Аль-Хакім — єгипетський халіф династії Фатимідів у 996–1021 рр.

Халіф — намісник пророка Мухаммада, монарх і релігійний глава мусульман; в пізньому середньовіччі цей титул вживали й неарабські мусульманські монархи.

Хамід ат-Тавіль — високий воєначальник при халіфові аль-Мамуні.

Хан або *каравансарай* — заїзд для торгових караванів, де за гроші купці винаймали собі нічліг, в'ючним тваринам — корм і стайню, а для товарів — спеціальні склади.

Харчевня (трактир). — На середньовічному Сході не було харчувальних закладів типу їдалень, ресторацій. Заміняли їх своєрідні крамниці, де крамар-кухар готував і продавав якийсь певний гатунок страв. Бідніші покупці з'їдали страву тут же, в крамниці, або ж біля неї, що не вважалось гарним звичаєм; багатші брали куплену їжу додому чи, як наприклад купці, ремісники, — до своїх закладів.

Хорасан — так називалась область у Центральному Ірані, межувала з Афганістаном, Перським Іраком та Туркестаном. У середньовіччі головним містом Хорасану був Нішапур, тепер — Мешед.

Шагзаман — персько-арабське ім'я, означає: “цар усіх часів”.

Шагріяр — ім'я перського походження, означає: “володар”, “пануючий”.

Шагразада — арабізована форма перського імені Чігразад, що означає: “славного роду”.

Шамс ад-Дін — сонце віри.

Шаріат (від *шар'а* — правильний шлях до мети) — комплекс юридичних норм, правил поведінки та релігійного життя мусульманина, дотримання яких означає ведення праведного, угодного Аллахові життя, що веде мусульманина до раю. Шаріат вважається “божественним законом”, який доводиться до людей через Коран, хадіси й твори релігійних авторитетів. Реально шаріат втілюється в працях з фікгу і в практиці мусульманських (шаріатських) судів. Особлива увага при цьому звертається на різні ступені дозволеності й заборони тих чи інших вчинків. Питання шаріату розробляються фікгом, який є основою для оцінки людських вчинків, поділу їх на добрі й погані. У зв'язку з тим, що терміни шаріат і фікг тісно взаємопов'язані, вони часто вживаються як тотожні.

Шаровари (від араб. *саравіль*) — широкі по коліна штани, як правило, з тонкої матерії, які носили під верхнім одягом.

Шейх аль-іслам — за часів Османської імперії — високопоставлений урядовець-юрист, теолог; раніше це був почесний титул, що надавався найвидатнішим науковим авторитетам в галузі канонічного права й теології.

Школа. — В середні віки, з X ст., початкових шкіл для хлопчиків у мусульманських містах та великих селах було дуже багато, містилися вони здебільшого при мечетях. Дітей віддавали в науку з семи років; в основному їх вчили читати і знайомили з текстом Корану, який частково вчили напам'ять. В середніх школах учнів готували до вступу в школу вищого рівня, т. зв. медресе, з багатьма предметами викладання. Були також приватні школи й приватні вчителі в заможних господах.

Юсуф і *Якуб* — біблійні персонажі Йосиф і Яків, що перейшли до Корану й арабської оповідної літератури; за біблійною і коранічною легендами, брати, які продали Йосифа в рабство, принесли додому його закривавлений плащ, аби переконати батька, Якова, що Йосифа розтерзали звірі.

ЗМІСТ

Ю. Кочубей. Чарівна сила слова: переконливість дивовижного і життєвисть казкового	5
Цар Шагріяр і брат його Шагземан	20
<i>Ніч перша. Купець та іфрит</i>	24
Розповідь першого шейха	25
<i>Ніч друга</i>	26
<i>Розповідь другого шейха</i>	28
<i>Розповідь третього шейха</i>	30
Рибалка й іфрит	32
<i>Розповідь про царя Юнана та Хакіма Рубана</i>	38
<i>Розповідь про царя Сіндбада</i>	41
<i>Розповідь про підступного візира</i>	42
<i>Розповідь зачарованого юнака</i>	53
Носій і дівчата	60
<i>Розповідь першого жебрака</i>	75
<i>Розповідь другого жебрака</i>	80
<i>Розповідь третього жебрака</i>	95
<i>Розповідь найстаршої дівчини</i>	107
<i>Розповідь другої дівчини</i>	115
Візир Нур ад-Дін та його брат	124
Пригода з горбанем	166
<i>Розповідь християнина</i>	170
<i>Розповідь наглядача</i>	181
<i>Розповідь лікаря-юдея</i>	187
<i>Розповідь кравця</i>	195
<i>Розповідь цирульника про самого себе</i>	207
<i>Розповідь про першого цирульникового брата</i>	209
<i>Розповідь про другого цирульникового брата</i>	213
<i>Розповідь про третього цирульникового брата</i>	217
<i>Розповідь про четвертого цирульникового брата</i>	219
<i>Розповідь про п'ятого цирульникового брата</i>	222
<i>Розповідь про шостого цирульникового брата</i>	228
<i>Кінець оповідки про пригоду з горбанем</i>	233
Два візирі й Аніс аль-Джаліс	236

Пригода вовка з лисицею	275
Халіф-самозванець	286
Алі Шар і невільниця Зумурруд	301
Джубайр ібн Умайр та Будур	335
Невільниці різних кольорів	351
Пригода Гаруна ар-Рашида з невільницею та Абу Нувасом	365
Унс аль-Вуджуд і аль-Вард філь-Акмам	370
Про кохання Абу Іси до Куррат аль-Айн	402
Вчена жінка	409
Про купця Масрура і його кохану Зейн аль-Мавасиф	417
Нур ад-Дін і Маріам-зуннарниця	470
<i>Ніч тисяча перша</i> . Розповідь про царя Шагріяра і Шагразаду	553
Примітки	555
Глосарій	562